

Dorota Gawryluk*

„DZIŚ” ARCHITEKTURY SAKRALNEJ W MAŁYCH MIASTACH PODLASIA

“TODAY” OF ECCLESIASTICAL ARCHITECTURE OF SMALL TOWNS OF PODLASIE

Współczesne świątynie w małych miastach Podlasia są zazwyczaj lokalizowane na ich obrzeżach, wpływając istotnie na zmiany struktury urbanistycznej ośrodków. Na proces realizacji obiektów duży wpływ, obok architektów, mają także duchowieństwo i społeczność parafialna, co ostatecznie kształtuje wizerunek architektoniczny świątyń.

Słowa kluczowe: małe miasteczka, Podlasie, współczesne kościoły i cerkwie

Contemporary temples are located on the outskirts of small towns of Podlasie. It has big matter for changes of town's urbanistic structure. The clergy with parishioners as well as architects have big influence on final image of temples.

Keywords: small towns, Podlasie, contemporary churches and Orthodox churches

„Dziś” architektury sakralnej małych miast Podlasia nie istnieje bez bogatego kontekstu architektury kultowej minionych wieków, zwłaszcza zaś dwóch ostatnich stuleci. W XIX w. wzniesiono liczne cerkwie prawosławne, na przełomie XIX i XX wieku powstało wiele kościołów katolickich. Wielowyznaniowe tło architektury sakralnej regionu uzupełniają także nieliczne obecnie budynki synagog, które aktualnie pełnią zazwyczaj funkcje różne od pierwotnej. Współczesna architektura sakralna małych miast Podlasia powstaje w kontekście wielokulturowej historii ośrodków, która stanowi o szczególnej wartości ich przestrzeni.

„Dziś” architektury sakralnej w małych miastach Podlasia nie istnieje także bez zdefiniowania prze-

strzeni, w której nowe obiekty sakralne powstają. Konfrontacja historii z teraźniejszością pokazuje ciekawy obraz współczesnych działań urbanistycznych i architektonicznych, ich wpływ na przestrzeń i strukturę małych miast. Działania te uwidaczniają także zjawiska społeczne, które w efekcie końcowym mają duży wpływ na stan architektury sakralnej w regionie.

Architektura sakralna Podlasia w XIX w.

Korzenie wielu miasteczek podlaskich sięgają średniowiecza. Ich powstanie zawsze łączyło się z założeniem lub podtrzymaniem już istniejącej parafii katolickiej czy prawosławnej i wyposażeniem jej

* Gawryluk Dorota, dr inż. arch., Politechnika Białostocka, Wydział Architektury, Pracownia Historii Architektury i Konserwacji Zabytków

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

w świątynię. Budowle sakralne zazwyczaj lokalizowane były w centrum miejscowości. Na przestrzeni lat budynki niszczały, a kolejne świątynie wznoszono zazwyczaj na miejscu poprzednich. Taki stan utrwalił się w wieku XIX i na przełomie XIX i XX, kiedy powstało szczególnie dużo najpierw cerkwi prawosławnych (co wiązało się zwłaszcza z działalnością zaborcy rosyjskiego), a następnie kościołów katolickich. Równolegle w strukturze miast intensywnie reprezentowana była także architektura kultowa społeczności żydowskiej, stanowiącej zawsze znaczny procent społeczności miasta (często ok. 50%). Synagogi obok cerkwi i kościołów wypełniały różnorodny wizerunek architektury sakralnej miast tego okresu.

◁ Współczesna architektura sakralna na Podlasiu:/Ecclesiastical contemporary architecture of Podlasie.

1. Bielsk Podlaski, kościół Miłosierdzia Bożego, arch. A. Chwalibóg/Bielsk Podlaski, church of God's Mercy, arch. A. Chwalibóg (fot. www.photopodlasie.com)
2. Bielsk Podlaski, cerkiew Zaśnięcia NMP, arch. M. Bałasz/Bielsk Podlaski, Orthodox church of Dream of Holy Mother, arch. M. Bałasz (fot. www.photopodlasie.com)
3. Bielsk Podlaski, cerkiew Opieki Matki Bożej, arch. J. Uściłowicz/Bielsk Podlaski, Orthodox church Holy's Mother Care, arch. J. Uściłowicz (fot. www.photopodlasie.com)
4. Hajnówka, cerkiew Narodzenia Jana Chrzciciela, arch. J. Kabac/Hajnówka, Orthodox church The Birth of John the Baptist, arch. J. Kabac (fot. www.photopodlasie.com)
5. Hajnówka, kościół Cyryla i Metodego, arch. M. Bałasz/Hajnówka, church of Cyryl and Methody, arch. M. Bałasz (fot. www.photopodlasie.com)
6. Zambrów, kościół św. Ducha, arch. J. Kuźmienko/Zambrów, church of Saint Gost, arch. J. Kuźmienko (fot. www.photopodlasie.com)
7. Zambrów, kościół św. Józefa Rzemieślnika, arch. I. i H. Toczydłowski/Zambrów, church of st. Joseph Craftsman, arch. I. i H. Toczydłowski (fot. www.photopodlasie.com)
8. Grajewo, kościół Matki Boskiej Nieustającej Pomocy arch. W. Cęckiewicz/Grajewo, church of St. Mother of Constant Assistance arch. W. Cęckiewicz (fot. www.photopodlasie.com)
9. Mońki, kościół Brat Alberta Chmielowskiego, arch. A. Kiluk/Mońki, church of Brother Albert Chmielowski, arch. A. Kiluk (fot. www.e-monki.com)

Architektura świątyni katolickich Podlasia, podobnie jak sakralna Królestwa Polskiego w XIX wieku, naznaczona była silnym piętnem historyzmu. Była to próba odpowiedzi na postulat poszukiwania stylu narodowego. Neorenesans zakorzeniony w estetyce klasycyzmu, neobarok wiązany z bogatą tradycją Polski hetmańskiej, neogotyck stanowiący naturalną romantyczno-sentymentalną kontynuację fascynacją rycerskim średniowieczem oraz neoromanizm odwołujący się do początków chrześcijańskiego państwa polskiego funkcjonowały obok siebie [1]. Na obszarze Podlasia w architekturze sakralnej reprezentowane były wszystkie neostyle: neoromański (Zambrów), neorenesansowy (Czyżew), neobarokowy (Wysokie Mazowieckie) i najliczniej neogotycki (Grajewo, Sokoły, Rajgród, Kulesze Kościelne), a także łączące w sobie cechy różnych stylów np. gotycką bryłę z romańskim detalem (Kuczyn) [2]. Obraz architektury sakralnej końca doby rozbiorów uzupełniły świątynie wybudowane w miasteczkach w okresie międzywojennym. Dotyczyło to ośrodków, które rozwinęły się gospodarczo do 1939 roku tj. Mońki i Łapy.

Architektura prawosławna w XIX wieku na Podlasiu była kojarzona w dużej mierze z represjami władz carskich, pomimo faktu że w Polsce przedrozbiorowej prawosławie było szeroko reprezentowane we wschodniej części państwa. Cerkwie odczytywano jako symbol władzy zaborcy nad włączonymi w obszar wpływów Rosji terenów polskich tym bardziej, że wiele z nich zostało wzniesionych w powiązaniu z carskimi koszarami (Białystok, Grajewo, Zambrów, Augustów, Suwałki, Łomża, Kolno). Z tego też względu wiele cerkwi zostało rozebranych w okresie dwudziestolecia międzywojennego lub przypisano im inne nowe funkcje. Znaczna liczba świątyni prawosławnych pozostała i funkcjonuje w podlaskich miasteczkach po dziś dzień (Bielsk Podlaski – cerkiew św. Mikołaja i cerkiew Narodzenia Przejśw. Bogarodzicy, Hajnówka, Siemiatycze

– cerkiew św. Piotra i Pawła, Wasilków – cerkiew św. Apostołów Piotra i Pawła).

Architektura sakralna Podlasia końca XX w.

Lata 80. i 90. XX w. zaznaczyły się intensywnym ruchem budowlanym w realizacji świątyń. W centrach miasteczek funkcjonowały już świątynie pochodzące zazwyczaj z przełomu XIX i XX w. Nowe świątynie powiązane z powstawaniem kolejnych parafii (ok. 10 tys. mieszkańców) lokalizowano zazwyczaj przy osiedlach mieszkaniowych położonych na obrzeżach miast, przy głównych ciągach komunikacyjnych przebiegających przez ośrodki. Tego rodzaju lokalizacja niosła w sobie istotne dla rozwoju przestrzennego miejscowości znaczenie urbanistyczne.

Znaczenie urbanistyczne

Nowe świątynie wyznaczyły nowe ośrodki ciężenia w strukturze miasta, wokół których zaczęły się skupiać kolejne obiekty. Obszary peryferyjne, ze względu na wzmożenie ruchu wynikającego z zainteresowania społeczności miejscem kultu, nabrały charakteru bardziej miejskiego, o intensywnej zabudowie, z nagromadzeniem funkcji obsługi ludności, a zwłaszcza handlu. Zabudowa miasta wyraźnie zyskała na lokalizacji świątyń. Dogęszczenie funkcji obsługi ludności wpłynęło na wyraźniejsze wydzielenie i „usamodzielenie” w strukturze miast dzielnic, które pierwotnie były tylko „sypialniami”.

Peryferyjna lokalizacja świątyń ma także niebagatelne znaczenie dla estetycznych walorów urbanistycznych miasta, dla kształtowania jego sylwety. W panoramie miasta nowe obiekty sakralne w wielu wypadkach określiły jego granice. Jest to szczególnie wartościowe, gdy weźmiemy pod uwagę położenie wielu miasteczek podlaskich na stosunkowo równinnym terenie, w którym brakuje naturalnych wysoko

wyniesionych punktów. W efekcie wieże kościołów i cerkwi stają się głównymi dominantami przestrzennymi, najbardziej czytelnymi w sylwecie miast widzianej ze znacznej odległości (Zambrów, Grajewo, Bielsk Podlaski, Wysokie Mazowieckie, Mońki, Hajnówka, Łapy, Siemiatycze, Sokółka).

Świątynie wzniesione przy drogach wylotowych z miast stanowią także symboliczne bramy miast, stają się ikoną miasta. Przez pryzmat architektury tych właśnie obiektów osoby przejezdne postrzegają i zapamiętują obraz architektoniczny całego miasteczka. Z tego względu istotne jest, aby świątynie niosły w sobie przekaz architektury oryginalnej, dającej wyraźne przesłanki stylowe wiążące je z konkretnym wyznaniem, reprezentatywnej dla czasów, w których powstały oraz w sumie tych wszystkich cech wskazujące także na przynależność regionalną (Grajewo, Zambrów, Bielsk, Hajnówka).

Znaczenie architektoniczne

Współczesna architektura sakralna w małych miastach spełnia szczególnie istotną rolę, ponieważ obiekty monumentalne są w nich stosunkowo nieliczne. Świątynie to obiekty o wyraźnie zarysowanej indywidualnej formie w odniesieniu do tła ujednoliconej architektury mieszkaniowej, na którym najczęściej występują.

Świątynie katolickie ostatnich dekad XX w. budowano zgodnie z zaleceniami II Soboru Watykańskiego (1963 r.) [3]. Różnorodność architektoniczną kościołów można określić szerokim pojęciem „pluralizmu form”, użytym przez siostrę Marię Ewę Rosier-Siedlecką, które najlepiej charakteryzuje zespół zindywidualizowanych brył nowych kościołów [4]. Ze względu na rozkład wnętrza podlaskie kościoły można pogrupować w dużym uogólnieniu na świątynie o układzie zbliżonym do tradycyjnego z korpusem nawowym (Zambrów – kościół św. Józefa Rzemieślnika, Wysokie Mazowieckie, Hajnówka, Mońki) oraz

jednoprzestrzenne łączące w sobie cechy układu podłużnego z centralnym (Zambrów kościół św. Ducha, Grajewo, Łapy, Bielsk Podlaski). Nowoczesne bryły kościołów górując nad sąsiednią zabudową są jednoznacznie czytelne w przestrzeni miasteczek, jako architektura współczesna.

Niepokojącym zjawiskiem wydaje się fakt budowy współczesnych świątyń będących kopiami kościołów historycznych. Pierwsza z takich realizacji miała miejsce w Białymstoku. Dotyczyła kościoła pw. Zmartwychwstania Pańskiego (arch. M. Bałasz), który był kopią nieistniejącego barokowego kościoła z Berezowca. Zjawisko jako jednostkowe mogło być akceptowane, jednak od 1998 roku w Hajnówce wznoszony jest kolejny kościół pw. Cyryla i Metodego (arch. M. Bałasz), który również jest kopią tej samej świątyni barokowej. Mamy już domy z katalogu, czy czas przyszedł na kościoły? Zjawiska nie można bagatelizować, ponieważ „neobarokowe” świątynie powstały na wyraźne zlecenie duchowieństwa i społeczności lokalnej, uznane przez nie jako najbardziej odpowiednia forma dla architektury sakralnej, sprzyjająca skupieniu modlitwy, a także odpowiednio reprezentacyjna dla budowli świątyni.

Architektura współczesnych cerkwi prawosławnych podporządkowana jest tradycyjnym formom wywodzącym się od schematu cerkwi pięciokopułowej na planie kwadratu poddanej wielu modyfikacjom. Mimo stosunkowo sztywnych norm formalnych, które cerkwie muszą spełniać, architekci w pracy projektowej osiągnęli ciekawe, indywidualne rozwiązania świątyń. Ikoną architektury prawosławnej stał się już powszechnie znany sobór św. Trójcy w Hajnówce arch. Aleksandra Grygorowicza. Przełom wieku XX i XXI to na Podlasiu nie tylko interesujące cerkwie wzniesione w Białymstoku, ale także realizowane w mniejszych miasteczkach (Hajnówka – cerkiew Narodzenia

Jana Chrzciciela – przy osiedlu OWT oraz sobór Dymitra Soluńskiego; Bielsk Podlaski – cerkiew św. Szymona, cerkiew Zaśnięcia NMP i cerkiew Opieki Matki Bożej, Siemiatycze – cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego).

Znaczenie społeczne

Kontakt z architekturą współczesną na poziomie małych miast odbywa się głównie poprzez obcowanie z obiektami architektury sakralnej, jest to ich niebagatelna rola edukacyjna. To w dużej mierze one kształtują wiedzę mieszkańców prowincjonalnych miast na temat architektury „dziś”, często wpływając na ich krytyczną postawę w stosunku do niej. Sprzeciw społeczeństwa wobec form współczesnych świątyń wynika często z odczytania ich, jako pozbawionych czynnika sakralnego we wnętrzu. Przyczyn jest wiele, ale bywają dające się usunąć, np. źle wyregulowane nagłośnień.

Należy pamiętać, że dla małych lokalnych społeczności niebagatelne znaczenie w ich codziennym życiu ma sam proces budowania świątyni. Wiele czynności na budowie wykonywanych jest systemem gospodarczym, co oznacza że biorą w nich udział parafianie. Projektanci wielu świątyń programowo zakładali aktywność lokalnej społeczności w ich wznoszeniu, wyznaczając obszary przeznaczone pod indywidualną ekspresję artystyczną parafian np. w kościele św. Józefa Rzemieślnika w Zambrowie [5]. Akceptacja udziału lokalnych budowniczych i artystów w procesie wznoszenia świątyń stanowi o świadomości realiów projektanta budowli. Z drugiej strony odrzucenie ich może wpłynąć na deformację obiektu w stosunku do przygotowanego projektu. Przykłady na tego rodzaju proceder są liczne. Brak nadzoru autorskiego ze strony architekta w połączeniu z „gospodarczym” podejściem do budowy kościoła może dać efekt zaskakujący, będący mutacją architektury współczesnej z „pseudoludową”

spontaniczną działalnością artystyczną z pogranicza kiczu [6].

Wykorzystanie pracy mieszkańców miasta w procesie budowy świątyni niesie za sobą niezaprzeczalne wartości społeczne. Wpływa na konsolidację społeczności parafialnej, wzmacnia poczucie odpowiedzialności i własności budynku. Niestety nie poparte opieką projektanta, nie ujęte przez niego w ramy może wpłynąć negatywnie na wartości estetyczne obiektu.

Podsumowanie

Obiekty sakralne wzniesione w ostatnich dekadach w małych miastach Podlasia mają istotny wpływ zarówno na kształtowanie struktury urbanistycznej, jak i wizerunek architektoniczny tych ośrodków. Świątynie są efektem pracy projektowej architektów, jak i działalności duchowieństwa oraz społeczności parafialnej. Wysiłek wszystkich grup wpływa na ostateczny wizerunek współczesnych świątyń.

PRZYPISY

- [1] A. Majdowski, *Studia z historii architektury sakralnej w Królestwie Polskim*, Warszawa 1993, s. 7, 109.
 [2] M. Kałamajska-Saeed, *Katalog zabytków sztuki. Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice*, PAN, Warszawa 1986, s. 26, 47, 50, 70, 89, 94.
 [3] K. Kucza-Kuczyński, A. A. Mroczek, *Nowe kościoły w Polsce*, PAX, Warszawa 1991, s. 13. Autor w swoim opracowaniu przywołuje słowa Drugiego Soboru Watykańskiego *Konstytucja „Sacro sanctum concilium”* o liturgii świętej, nr 123 oraz B. Mokrzyckiego *Święta liturgia kościoła*, Warszawa 1986, s. 9.
 [4] K. Kucza Kuczyński we wstępie pt. „Polska architektura sakralna 1972–1989” do albumu *Nowe kościoły w Polsce* wyróżnił cechy posoborowego ruchu budowlanego w jego aspekcie architektonicznym i społecznym.

- [5] Zambrów, I. i H. Toczydlowski, k. św. Józefa Rzemieślnika 1996–2000. Już na etapie projektu architektki przewidzieli udział parafian w budowie kościoła. Wierni zajmowali się wykonaniem wielu prac budowlanych według własnych koncepcji, w miejscach przewidzianych przez projektantów pod ten rodzaj ekspresji artystycznej parafian.
 [6] Zambrów, kościół św. Ducha, arch. J. Kuźmienko, budowa 1985–1992. Kościół jest jednym z pierwszych wzniesionych w latach 80. Świątynia w trakcie budowy została znacznie zmieniona. Zachowany korpus kościoła został „pozbawiony” ze względów ekonomicznych szklanej wieży. Zmieniona została kolorystyka elewacji, wpływając na unieczystnienie formy świątyni. Zrealizowany wystój wnętrza świątyni zupełnie nie licuje z formą architektoniczną.

BIBLIOGRAFIA

- Kałamajska-Saeed M., *Katalog zabytków sztuki. Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice*, PAN, Warszawa 1986.
 Kucza-Kuczyński K., Mroczek A. A., *Nowe kościoły w Polsce*, PAX, Warszawa 1991.
 Majdowski A., *Studia z historii architektury sakralnej w Królestwie Polskim*, Warszawa 1993.

- Rocznik Diecezji Łomżyńskiej 1995*, red. i opracowanie ks. Bronakowski T. i ks. Śliwkowski T., Łomża 1995.
Spis kościołów i duchowieństwa Archidiecezji Białostockiej 1998, praca zbiorowa, Wydział Duszpasterstwa Kurii Metropolitalnej Białostockiej, Białystok 1998.
 Szafer T. P., *Nowa architektura polska. Diariusz lat 1976–1980*, Arkady, Warszawa 1981.